

Это цифровая копия книги, хранящейся для потомков на библиотечных полках, прежде чем ее отсканировали сотрудники компании Google в рамках проекта, цель которого - сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских прав на эту книгу истек, и она перешла в свободный доступ. Книга переходит в свободный доступ, если на нее не были отданы авторские права или срок действия авторских прав истек. Переход книги в свободный доступ в разных странах осуществляется по-разному. Книги, перешедшие в свободный доступ, это наш ключ к прошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохранятся все пометки, примечания и другие записи, существующие в оригинальном издании, как минимум о том долгом пути, который книга прошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использования

Компания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы перевести книги, перешедшие в свободный доступ, в цифровой формат и сделать их широкодоступными. Книги, перешедшие в свободный доступ, принадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые действия, предотвращающие коммерческое использование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас о следующем.

- Не используйте файлы в коммерческих целях.
Мы разработали программу Поиск книг Google для всех пользователей, поэтому используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отправляйте автоматические запросы.
Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного перевода, оптического распознавания символов или других областей, где доступ к большому количеству текста может оказаться полезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем использовать материалы, перешедшие в свободный доступ.
- Не удаляйте атрибуты Google.
В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он позволяет пользователям узнать об этом проекте и помогает им найти дополнительные материалы при помощи программы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
Независимо от того, что Вы используете, не забудьте проверить законность своих действий, за которые Вы несете полную ответственность. Не думайте, что если книга перешла в свободный доступ в США, то ее на этом основании могут использовать читатели из других стран. Условия для перехода книги в свободный доступ в разных странах различны, поэтому нет единых правил, позволяющих определить, можно ли в определенном случае использовать определенную книгу. Не думайте, что если книга появилась в Поиске книг Google, то ее можно использовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских прав может быть очень серьезным.

О программе Поиск книг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне доступной и полезной. Программа Поиск книг Google помогает пользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый поиск по этой книге можно выполнить на странице <http://books.google.com/>

08.782

DF 24932 U 1526

Бібліотека для суспільних наук.

Видає: Лев Когут.

З КНИГ
Число 1
М-ти Ю. Шаповала
N. 763

Памяти
МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА.

Відчит М. Павлика

на вечірницях устроєних в Його честь українською моло-
ддю у Львові 13. липня 1901 р.

ЧЕРНІВЦІ.

З друкарні товариства „Австрія“.
1902.

763

947.7
323.1

27932

STATM

Пам'яті
Михайла Драгоманова.

Відчит М. Павлика

на вечірницях устроєних в Його честь українською
молодіжжю у Львові 13. липня 1901. року.

Минуло вже шість років, як умер той, кого ми отсе поминаємо. Мені — та, певно, не одньому мені — і доси дзвинять у душі і ті численні та щирі привіти з нагоди юбілея Його тридцятилітньої діяльності, що відбув ся в нашому місті 1894 р., і ті гіркі голосіння після Його трагічної смерти, в кілька місяців по юбілею, дзвинить і піднебесна хвала живому, на заході Його життя, і врочиста присяга Його давних приятелів та новонавернених прихильників, на Його свіжій могилі, що йти муть усі за Ним і що поминки Його стануть усенародним українським святом, на-рівні з поминками Шевченка. І щож? Із усеї тої „великих слів великої сили“ доси нема плоду, та пропало й багато з тої прихильности до Него, що показували Йому найблищі Його товариші ще тоді, як уся наша суспільність воювала з Ним. І як би не нинішні скромні вечірниці, не те, що увага до Небіщика (як я добре знаю) все-ж таки росте серед найновіщої веретви нашої галицької молодіжи, то, справді, можна би впасти в розпуку за земляків...

Нема що ховати — треба признати ся прилюдно: культ Драгоманова, за тих шість років, не ріс, а падав, тим часом як культ Його земляка, Шевченка, росте постійно, і то не лише на цїлині Руси-України, але й в єї численних американських колонїях.

Причини сему ясні. Шевченко — поет, а поезія, та ще Шевченкова, мусить притягати до себе чим раз ширші круги земляків; тай стати єї на заповнення Шевченківських вечірниць. Одна-дві деклямації, чи сьпівні Шевченкових же віршів, кілька фраз на сю тему, в промові чи відчиті — і вечірниці в пам'ять Шевченка готові. Так сю річ звичайно практиковано у

нас; так воно практикуєть ся по більшій частині і доси. Але є в культурі Шевченка одна річ, що все виходила серіозно. Твори Шевченкові заспокоюють одну велику народну потребу чим раз ширших кругів земляків українського напрямку — потребу національної самосвідомості. Основний мотив Шевченкової поезії — могуче національне почуття, могуче власне тим, що виражене живим змістом життя найширших верств нашої нації — мужиків, обставлене всіма тонами їх радощів і горя. Ось чому Шевченко став немов би пророком — провідником українського національного почуття, українського націоналізму. Ось де і головна причина чим раз більшої популярності Шевченка серед нашої суспільности.

Драгоманов дуже різнить ся від Шевченка і яко діяч і навіть яко особа. Почати з того, що Драгоманов у самім основнім у Шевченка — на око, його антитеза. Драгоманов не лише що не вважав себе українським націоналістом, але і дуже критикував український націоналізм, вважаючи його або безмістним, або реакційним, і то навіть у порівнянні з Шевченківським націоналізмом, бо і справді: Шевченко так критикував хибі української нації, тим часом як прихильники його, після його смерті, т. зв. українофіли, признавали українську націю з усіма її хибамі — „усе те, мовляв, наше, рідне“ — і стояли на тому, що задля розвою Русі-України досить її власних „національних основ“, без усякого чужого впливу. Прихильники Шевченка були, значить, національно, індивідуалістами-сепаратистами. і то, як бачимо, не лише супроти Москалів, але і супроти всего культурного світа.

Драгоманов ішов як раз у супротивний бік. Він був „космополіт-федераліст“, у найкращім розумінню сего слова — прихильник духового союзу України з усім культурним світом.

Само собою розумієть ся, що межі націями, з якими Драгоманов радив Українцям дружити, була й нація великоруська, котру він уважав ближнім

української нації. Драгоманов не радив Українцям цурати ся російської мови та літератури, з таким Пушкіним, Лермонтовим, Тургенєвим і особливо Українцем же Гоголем, які, що до викінчення форми своїх творів, повинні були, на думку Драгоманова, служити взірцем українським писателям, не виключаючи і самого Шевченка, в творах котрого форма часто справді дуже недбала. Драгоманов стояв на тім, аби лишити на Україні російську викладавчу мову в школах вищих і середніх іще на довго, поки не виросте ґрунт українській у низу. Драгоманов був у загалі противний формулі українофілів: „усе відразу, на всіх полях, на підставі права нашого, яко самостійної нації — мовляв — навіть запрошеного нам колісь вражим Москалем“. Драгоманов звертав увагу на те, що покликувати ся на історичні акти, яких власне її не було — не політично, а демагати ся від дужого Москаля всего наведеного вище, без найменшої при тому власної сили — по-просту сьмішно. Драгоманов радив Українцям добивати ся своїх прав не голословною теоретизацією, але працею по вселюдським основинам, аргументувати свої національні права на основі прав людських, а в усякім разі поступати більше практично, се б то аргументуючи свої національні права, стояти про око більше на становищі політичнім і педагогічнім — боронити автономію всіх територій Росії та резонність викладати дітям науку в їхній національній мові, — на що мусять же приєднати всі щирі прихильники політичної волі та просвіти, навіть серед Великорусів. Драгоманов у загалі стояв за працю знизу в гору — за рідну мову в народніх школах на Україні, за розвій популярної літератури в тій мові та за організацію мас, що нею говорять, а там уже — казав він — ми, зростаючи в силу, підойmemo ся все вище і вище, до повного розвою нашої нації, на всіх полях. Що до української літератури в російській Україні, то Драгоманов радив розвивати т. зв. „вищу літературу“ лише в міру зросту дійсних потреб, і при

тому старати ся присвоювати українській літературі що найкраще з усесвітніх літератур. і то швидше, ніж се робить російська література, бо лише таким чином можна буде заставити інтелігенцію на Україні взяти в руки українську книжку, тай Великорусів — признати *raison d'être* українській літературі. Теоретично, розвоєви української літератури, тай взагалі української нації, Драгоманов не клав ніяких меж, а казав, що нація наша розіветь ся немінуче до всего того, до чого спосібна по природі, — аби лише самі земляки про се дбали, а чужинці їм у тім не перешкоджали.

Українські націоналісти не могли помірити ся з такими поглядами Драгоманова і розуміли змагання його так, що він будім-то не признає прав української нації та підпирає на Україні російство. До сего прийшло і те, що Драгоманов дійсно не вважав Шевченка за ідеал поета-громадянина і навіть остро критикував його не лише за форму, але і за зміст його творів — тенденційних, які українські націоналісти брали за програмові для розвою Русі-України, тим часом як, на думку Драгоманова, власне тоті твори Шевченка — найслабші і найменше придатні на провід нації, бо нема в них ясних, постійних, опрограмлених ідей, а за те є вузький націоналізм або навмисно дуреньковатий хлопізм зі „своєю мудрістю“ і т. п. Ворожня українських націоналістів до Драгоманова за такі відносини до Шевченка прорвала ся зараз після смерти Шевченка 1861 р., в церкві кїївській з домовиною Шевченка, в характерних словах одного, — як пише Драгоманов у своїх споминах, — п'янького землячка: „ти чого тут? — тобі тут не місце!“ Тим часом Драгоманов, зараз же, виголосив найкращу промову над домовиною Шевченка, на тему, що земляки не вміють шанувати своїх великих людей, за життя, а роблять се аж після їх смерті.

Українські націоналісти лаяли — тай доси лають — Драгоманова за „русофільство“, хоть на

такий докір йому вони не мали права — раз, тому що він-же був явним і лютим протівником „обрусуїня“, се б то російщення правительством усіх не-вєлїкоруських національностей держави, в тїм числї, розумїєть ся, і української нації, а друге, тому, що Драгоманов працював лїтературно майже виключно для розвою України, в тїм числї дуже багато по українськи, тїм часом як велика більшість його протівників того зовсїм не робила, та навіть не вмїла по українськи і так, як умїв Драгоманов. Сучасні Драгоманову Українці по найбільшій частинї лише нишком бурмотїли про права української мови, лїтератури, нації, але фактично дуже мало робили задля їх розвою, мирили ся з російською лїтературою на Україні безмірно більше нїж Драгоманов, і при тому звичайно з послїдом єї, черпали з того послїду всю „свою мудрїсть“, і вважали російську лїтературу одиноким жерелом культури, тай мусїли вважати, по-просту тому, що не знали нїяких європейських мов, якї знав Драгоманов.

Отсю, як бачимо, безпідставну ворожню до Драгоманова, за єго „русифїльство“, давнїщі українські націоналїсти ширили і в Галичинї, межнї народо-вцями, і тут тота ворожнє закоренила ся була ще глибоше, хоть правду кажучи, народо-вці галицькї мали до сєго ще менше пїдстави, бо, що до Галичини, то Драгоманов від разу стояв за права української мови скрізь: від народнїх шкїл до унїверситета і усіх урядїв і закладїв у схїднїй Галичинї, а то тїм більше що вважав сєю частину України за доконечну школу для російської Русї-України і через те раз-у-раз товк Українцям, аби помагали Галичинам, аби займали ся галицькими справами яко своїми рїдними. та перенесли в Галичину всю тоту свою роботу, якої не можна було сповнїти в Росїї. Галицькї народо-вці мали лише хїба тоту пїдставу вважати Драгоманова „русифїлом“, що він першїй почав ширити межнї Галичинами українського та російського напрямку, поступову російську лїтературу, хотї ривно

біжно з тим він же перший почав ширити межі Галичанами і поступові європейські твори (сам Драгоманов швидко вибив ся спід одинокого впливу російської літератури, дякуючи головню командировці його за границю в рр. 1870—4; ось що він пише про се в листі до д. Плохоцького (27 Дек. 1893 р.): „і я грішній, звісно, почав образовуватись на рос. літературі, а потім мені пощастило стати під безпосередній вплив Європи, і од 1870-го р. я власне в Росії свої учителів не мав“). Із пропаганди Драгомановим російської поступової літератури в Галичині вийшло те, чого він і ждав, а не те, чого бояли ся Українці, російські і галицькі, се б то: не зросійщення галицько-руської молодіжи, але противно, укріплення в українстві тої частини єї, що і без Драгоманова держала ся українства, та з українщення тої частини, що до того часу держала ся москвофілів — а єї було тоді в Галичині багато більше ніж українофілів галицьких. Обертаючи ся до русофільської частини галицької молодіжи з великоруською літературою, радючи передруковувати краці взірці єї в оригіналі і навіть сам пишучи зразу в органі тої молодіжи „Друзі“ по російськи, але при тому різко боронючи українство — Драгоманов показав тій молодіжи цілу безодню межі галицьким рутенством, яке доти вважали в Галичині за російство, і дійсним російством або властиво великоросійством у літературі — двічі чужим Австро-Угорським Русинам, і переконав нарешті більшу частину москвофільської молодіжи в Галичині, що Русинам австрійським користнійше пристати до українщини.

Тим часом власне „російство“ Драгоманова було таї доєн є найпершою причиною непопулярности його серед українських націоналістів, перепиною культу його на рівні з Шевченком — і, повторяємо, причиною безпідставною ще і тому, що такого ж „російства“ повно і в батька Шевченка, бо і він же писав багато по російськи та братав ся з Великорусами. Коли кому сего доконче треба, то кажемо, що Шевченко,

з усіма своїми творами і змаганнями — продукт усе російської культури — далеко більше ніж Драгоманов....

Друга важна причина непорядності Драгоманова серед Українців була політичного характеру. Після Костомарівської програми, з її перестроєм Росії на вільну славянську федеральну державу — програми, котру врешті сам автор держав під 12-ма ключами, так що вона не була звісна в подробицях за його життя. — у Російських Українців не було ніякої політичної програми. Українські „політики“, такі як Кутуш і інші, надіяли ся кращої долі Русь-України або з боку, від якихось політичних катаклізмів, або згори: від бога небесного чи земного — царя. До царя російського з його урядом, Українці ставили ся незвичайно покійно, справді мов діти до батька, так само як Австрійські Русини до свого цїсаря. Видійші Українці нераз писали до царя та до його урядників „суплітки“ про „кривди України“, розуміють ся, не тикаючи основні тих кривд, і забігали до шефів російського уряду, — звичайно до найпідлійших на „ширу розмову“, де або відрікали ся батька і матери, або старали ся „одурити Москаля“. в надії, що він ізмілосердить ся та попустить „Україні“: позволит забалакати по українськи у школах народніх та в церкві, та надрукувати який український збірничок, а може... може і газетку, хоть яку-небудь, аби по українськи. Поза те, Українці не то що ї не думали постояти за свої національні права, а попросту бояли ся своєї тіни.

Драгоманов перший вдарив у сей болючий бік життя Українців. Він був рішучим ворогом такої фаталістичної чи властиво жебрацької політики, і вказав справедливо на те, що діло не в попусках уряду, котрий завтра відбере і тоту крихту, яку дав би Українцям сегодня, але в системі російських порядків. Без переміни сеї системи, переміни радикальної, безповоротної, не може бути і розмови про забезпечення України вільного розвитку; переміна

може настати лише при відповідній політичній програмі у самих Українців. Перед Українцями стоять лише два політичні виходи: або, спільно з усіми народами Росії, добивати ся політичної волі в Росії — переміни Росії з абсолютної та централістичної держави на вільну, федеральну державу; або, коли є сила, вирвати ся зо стін Росії та завести власну державу, лише йти до сього остатнього на ділі, а не тільки молоти про се язиками у чотирьох стінах, як робили найгорячіші українські націоналісти.*) Драгоманов перший вказав Українцям і на той сумний факт, що через неполітичність українського руху, через його емпіричність і малозначність, найкращі сили України та матеріальні її засоби йшли у всеросійські політичні організації — соціально-революційні — ворожі українству майже так само, як і правительственні російські організації. Сам Драгоманов не був політичним революціоністом, та він перший поклав широку політичну програму не лише перед Українцями, але і як побачимо далі, перед усіми опозиціоністами в Росії. Під кінець пробутку свого в Росії, Драгоманов прихилив був до своєї політичної програми частину Російських Українців. Але своїм сміливим поступованням — політичним, науковим і особистим — він уже тоді наводив паніку не лише на правительственній сфері, а і на самих Українців, особливо націоналістів, так що багато з них навіть дуже раді були, коли він нарешті виїхав собі із України, прогнаний з київської катедри таї з самого Києва правительством і прогнаний — о, гірка іроніє! — власне за „український сепаратизм!“

Виїхав Драгоманов за границю головнио задля того, аби вести політику України. Тут він першим ділом розвив яено і докладно справу політичної волі в Росії, в цілому ряді політичних брошур, писаних

*) Див. про се напр. статю Драгоманова „Опізнаймо ся“, написану до редакції „Правди“ 1876 р., та надруковану в „Друзь“ 1877. року.

по російськи — бо треба було заінтересувати справою поперед усього як найширші інтелектуальні круги в Росії, та при тому вести формальну війну з російськими революціонерами, котрі зразу не признавали для Росії потреби політичної волі. Ми вже казали, що Драгоманов був федералістом. У своїй фінальній праці про справу політики в Росії „Вольномъ Союзъ“ (1884 р.). Драгоманов дав докладний нарис політичного перестрою Росії, з такою міцною заперкою м. і. і національної волі України се б то волі єї національного розвитку, при якій Україна могла би швидко дійти і до повної політичної самостійности, а то тим певніше, що в боротьбі за політичний ідеал Драгоманова — за федеральний політичний устрій Росії, на взір Швайцарії, боротьбі, на думку Драгоманова, певнорезультатній, бо веденій спільно з усіми прогресивними елементами Росії, окрічили би і сили самих Українців до дальших своїх змагань. Політична програма Драгоманова се властиво лише дальший розвій політичної програми Кирило-Методієвського Братства, ідеалами котрого жив і Шевченко, хоть треба сказати, що Шевченко був тут подекуди блищій Драгоманову, ніж навіть Костомарову, бо бажав Росії не царя, але Вашингтона, се б то республіки на взір сполучених Держав Північної Америки. Драгоманов властиво теж республіканець, він навіть у „В. Союзі“ говорить про „голову держави“, а не про царя. Федералістом політичним що до Росії тай цілого Сходу Європи був Драгоманов головю з огляду на Прусаків, котрих він пізнав особисто, підчас німецько-французької війни 1870 і рр., і котрі зробили на него, з виньком німецьких робітників-соціалістів, вражінне страшених дикунів (*brutissimi!* про се розказано докладно в сучасних листах Драгоманова до приятеля на Україні). Що Драгоманов мав рацію, що Сходови Європи, особливо Славянам, приїдесть ся звести люту боротьбу з німецьким варварством, боротьбу, серед якої неминуче потрібно тісної феде-

рації Сходу Європи, се стає тепер чим раз більше очевидно, про се переконують ся колісь і веї тоті Українці, що змагають до самостійної русько-української держави.

В усякім разі кожній, що бодай трохи знає справу, муєть признати, що в політичних змаганнях Драгоманова, цовна політична воля України грала найпершу ролю; се видно аж надто виразно навіть із його російських політичних писань. Се задокументовано м. і. тою лютою боротьбою, яку йому довело ся вести з російськими та польськими революціонерами за право української нації, як і веїх не-державних націй Сходу Європи, право на соціялістичні і всякі инші організації цо національностям, а не по державам, теперішнім чи давнім.

Але власне різко політичний напрямок діяльності Драгоманова та його найближчих товаришів, дуже небезпечний для російського уряду, довів швидко до катастрофи. Російське правительство звертало чим раз більший позір на той бік діяльності Драгоманова, за границею, тай на самих Українців у Росії. Болоче діймля російські правительственні круги зразу періодична „Громада“ (1880 р.), з єї більше революційною програмою, зложеною за впливом Сергія Подоліського — першого Українця, що почав писати соціялістичні брошури по українськи („Парова Машина“, „Про бідність“ і т. п. ще від 1875 р.). С. Подоліський поклав давати гроші на виданне періодичної „Громади“ і сам підписав ся під єї програмою. Правительство російське і кинуло ся на родичів Подоліського — богатих українських панів — і вони зараз урвали грошеві посліжки синові так, що не лише мусіла впасти періодична „Громада“, але і сам Подоліський попав майже в бідність, потеряв діти і жінку і збожеволів, а далі і помер. Не менче діймив російське правительство захист, який дало політичним ідеям Драгоманова виданне прогресивної частини російських земств „Вольное Слово“ (1881—3 рр.). Коли-ж упало і се видавництво, під ударами росій-

ського правительства, то серед чим раз більшої паціки в рядах російських Українців, у них померк не лиші ідеал змагань до політичної волі України, але і розумніше ваги всякої прогресивної праці для України за границями Росії, так що вже в початку 1886 р. Драгоманова покинули навіть тоті з російських Українців, що підпірали його працю за границею. В листі своїм (шпанім, розумієть ся, по російськи, як і яло ся „українським патриотам“, у яких Драгоманов колись на силу відвоював українську мову для „Громади“, бо вони хотіли, аби „Громада“ була шпанна по російськи!) дехто з Українців, що колись майже вслухував Драгоманова взяти ся за видання їхні заграницею, забезпечивши йому підмогу материяльну і моральну, тепер відмовив материяльної підмоги для видань Драгоманова (моральної власне ніколи і не давав!) заявивши, що діяльність його за границею не лише „безполезна“, але і „вредна“ за для України, а розуміли земляки під тою діяльністю навіть „Історичні пені українського народу“! Був се смертельний удар для Драгоманова, удар, який підорвав його здорове і загнав його в могилу перед часом. Побачити себе покинутим серед моря чужинців найближчими приятелями, ще і мов би почути від них слова: „пропадай ти з своєю працею, вона Україні нешотрібна і навіть шкідлива для неї“ — се мусіло страшенно заболіти Драгоманова. Він ходив мов одурілий, не знаючи зразу, що з собою почати паренті; зважив ся на відповідь... „Постараюсь — писав він декому в листі з 8. лютого 1886 р. — зробити свою одставку як можна більше чистою, т. є. виїхати в Южну Америку, де мені дадуть місце в якому небудь уїздному училищі: в Европі мені ніодни уряд не дасть місця, на окрім того, без служби для України, я в Европі і без того або з ума зійду, або втоплюсь — а тепер, коли українська література в Росії повертаєть ся по неволі і по волі в поезію Івана Подушки — а в Галичній прапором укр. нації ставить ся Св. Унія, то тим наче...

Драгоманов
 1886

„Значить, прощайте! Спасибі за добро. Простіть за безпокойство, котре робив я Вам більш 10 років, а особливо в остатній час (1½ років, як каже він тутже в інших місцях, „одиначного заключенія“, коли через непорозуміння не приходили звістки і посилки з України і коли „не раз мені отгуг приходилось так, що я завидував тим, що їх повісили і розстріляли, і коли б я мав право перед взяттю на себе працею піти на шибеницю, я б пішов на неї з дорогою душею). Я найоб'єктивнішою признаю себе побитим по всім правилам стратегії, як чоловік, котрий не розважив добре сил ні своїх, ні Ваших. Тільки на прощання все таки, также об'єктивно, признаю, що теоретично я правий в своїх думках про потребу поставити укр. рух на ґрунт європейський, ідейно і географічно, що тільки на цьому ґрунті укр. справа може вигоріти взагалі і почасти пережити реакцію. Хто плавав у морі, той зна, що коли захопить тебе назадня течія, то нема небезпечнішого, як піддати ся їй, а треба держати голову в гору та все брикати ся наперед, хоч би тебе несло все таки назад; наскочить хвиля напередня, і виплинеш на берег; коли ж піддаси ся хвилі назадняй, то напередня перескочить тобі через голову, переверне, назадня течія втяє потягне по своїому, і чоловік пропав, або по меншій мірі затягнеть ся ще далі од берега і довго пообеть ся, поки все таки не візьметь ся за рациональну методу плавати. Оттак і на історичному морю! Як будемо живі ще років 5—10, то поспробуємо ще раз перевірити це питання. А тепер буде!...“

Для повної характеристики тодішнього „умощення“ серед російських Українців, треба додати, що в згаданому листі до Др-ва, найліпші з них раділи йому, покинувши вільне політичне слово заграницею — писати в російські підцензурні журнали — але на се Драгоманов відповів їм: „праця в рос. журналах для всіх нас, а надто для мене не

заміна вільного слова та ще і українського, а гірка каторга по неволі!“

Перевірити справу української політики прийшлося швидше навіть, ніж думав Драгоманов, бо коли давні його союзники стали на тому, що Україні не треба політики, лише треба „культури“ (котра, звісно, при невірних політичних порядках у Росії, може бути лише мінімальна, карикатурна)*), то дехто з українських націоналістів у Росії, — неб. Ол. Кониський і др. — таки мусіли взяти ся за політику вже 1888. р., але взяли ся за неї не з того кінця, бо зробили угоду з польською шляхтою, за частковою підмогою котрої і стали видавати „Правду“, при чому неб. Кониському повелось на хвильку піддурити самого Драгоманова і дістати від него програмову статтю „Правди“, але зараз же піти в дияметрально-супротивному напрямку, з яким Драгоманову прийшло ся воювати до смерти.

На підмогу Драгоманову, після катастрофи в 1886 р. — материяльну та особливо моральну, без якої він був би пропав як стояв, — поспішив зараз же неб. Микола Ковалевський, що на власну руку з'організував піддержку виданням Драгоманова, а далі, коли Драгоманова в 1889 р. покликано в Софію на катедру всесвітної історії**) — виданням галицьких

*) Ось що писав про се Драгоманов д. Ол. Барвінському, в листі в 30. VIII. 1888 р.: „В Росії все нелюдське: були безкультурні народники і революціонери, а тепер безполітичні культурники! Бог їх за те карає тим, що на них сепаратистичні статті „Дѣла“ і навіть Київське королевство Post'i накидають, — а вони від того відхрищують ся та плачуть. Тепер усім їм прийдесть ся відповідати і за політику „Правди“ і вони вже зовсім резонно будуть плакатись на редакцію....“

**) Се стало ся чисто случайно тим, що з'організуване софійського університета поручено будущому зятеви Драгоманова, дру Іванови Шинганову, котрий і заангажував Драгоманова — звісно, за згодою неб. Стамбулова, — відомого противника переваги в Болгарії російського правительства. Др.-ов зважив ся прийняти місце в Софії, як сам писав болгарському міністерству

прихильників Драгоманова, радикалам, — „Народови“ і т. п.

Свою довголітню працю в Женеві, на службі у земляків — працю страшенну, бо треба було все самому не лише робити, але по prostu творити — починаючи з української літературної мови для різних справ — соціальних, економічних, політичних і навіть культурних — Драгоманов згадував ще в 1893 р. з гірким почуттям, що тота його праця — пропаша. Але ся його думка, що гримала його мабуть до самої смерті — зовсім хибна, бо його женеvesькі українські видання довго були одинокою позитивною духовою стравою для Галичан і дійсна вартість їх (як я се знаю з досвіду) все росла і росте тепер, і то не лише в Галичині, але і на Буковині та в Російській Україні. Майже то само треба сказати і про його російські женеvesькі брошури — політичні. І по заслузі, бо женеvesькі видання Драгоманова — се-ж і доси найліпше з того, що появило ся в до-тичній літературі українській, а по часті і російській, таї одинокий доси за границею пам'ятник свідомої Русі-України....

Ворожня українських націоналістів до Драгоманова, за його змагання, проявила ся було в Галичині попросту в дивовижних розмірах. У Галичині, де від звіного часу Русини звикли були до того, що за них усе роблено і навіть думано згорі, — проява пропаганди Драгоманова значила по-просту революцію на всіх полях. Найперша і найголовніша завдача Драгоманова серед Русинів була — підтяти кредит галицьких москвофілів — святоюрців, — дома і в Росії (про се він каже виразно у своїх листах до д.

1891. р., коли рос. правительство домагало ся, аби його прогнати — „потому, что я думалъ, служба дѣлу науки и просвѣщенія въ независимой Болгаріи служить въ то же время и дѣлу свободы всѣхъ славянъ, въ томъ числѣ и моихъ соотечественниковъ.“

Мел. Бучинського, в 1870—4 рр.). Побивав Драгоманов галицьких москвофілів у Росії ще від 1865. р. в своїх дописях у „Сиб. Вѣдомостях“, „В. Европы“ і т. п. а від 1870 р. і в Галиччині, в приватних листах і дописях до „Правди“ та „Друга“. Через се, галицькі москвофіли мали всі резони ненавидіти Драгоманова і віддячували йому дуже підло. Але мало що ліпший були тоді і галицькі народовці — виховані на візирях польських і... москвофільських. Народовці галицькі були куди гірші навіть від найгірших українських націоналістів у Росії, бо і найгірші українські націоналісти в Росії були противні клерикалізмови та спочували робучим людям у їх боротьбі з усякими визискувачами. В Галиччині, навіть у святочних словесних продукціях народовців — у літературі, панували тоді такі погляди, яких уже давно не було в літературі російській, ані навіть українській у Росії. В галицько-руській літературі панувала старезна німецько-польська школа, ще перед-романтична, з її т. зв. „естетикою“, що у Русинів зійшла була по-просту на сьміхотворну карикатуру. — школа, з повною недостаткою нюху до реального народнього життя, взагалі до натуральности та до дійсної поезії. В галицькій політиці, — як і в приватному життю, — панували вузький клерикалізм і погорда до хлопа, взагалі до чорної праці, яко чогось підлого, а там повна безпринципність, сервілізм і демократизація, взагалі-ж „авторитетність“, оперта на повному преуцтві та нерозлучній від него — нетерпимості до всякої критики, до всего свіжого, живого. Перед вели тоді в Галиччині попи, та зменя гімназійних учителів і юристів — усе породи людей до-потопних, хоть і з великими претенсіями. Не диво, що коли Драгоманов тарахнув по всім пазванім у народовців і москвофілів та почав кликати галицьку молодіж, аби вона набирала ся европ. просьвіти та людяности й ширшла здобутки їх серед робучого народу — селян, помагаючи їм випирвати ся з ярма темноти, бідности й неволі, хотьби за те прийшло ся і голови свої покласти — то проти

прихильників Драгоманова, радикалам, — „Народови“ і т. п.

Свою довголітню працю в Женеві, на службі у земляків — працю страшенну, бо треба було все самому не лише робити, але по просту творити — починаючи з української літературної мови для різних справ — соціальних, економічних, політичних і навіть культурних — Драгоманов згадував ще в 1893 р. з гірким почуттям, що тота його праця — п р о п а щ а. Але ся його думка, що гризла його мабуть до самої смерті — зовсім хибна, бо його женецькі українські видання довго були одинокою поживною духовою стравою для Галичан і дійсна вартість їх (як я се знаю з досвіду) все росла і росте тепер, і то не лише в Галичині, але і на Буковині та в Російській Україні. Майже то само треба сказати і про його російські женецькі брошури — політичні. І по заслузі, бо женецькі видання Драгоманова — се-ж і доси найліпше з того, що появило ся в догітній літературі українській, а по часті і російській, тай одинокий доси за границею намітник свідомої Русі-України....

Ворожня українських націоналістів до Драгоманова, за його змагання, проявила ся було в Галичині попросту в дивовижних розмірах. У Галичині, де від звісного часу Русини звикли були до того, що за них усе роблено і навіть думано згорі, — проява пропаганди Драгоманова значила по-просту революцію на всіх полях. Найперша і найголовніша завдача Драгоманова серед Русинів була — підтяти кредит галицьких москвофілів — святоюрців, — дома і в Росії (про се він каже виразно у своїх листах до д.

1891. р., коли рос. правительство домогало ся, аби його прогнати — „потому, что я думалъ, служба дѣлу науки и просвѣщенія въ независимой Болгаріи служить въ то же время и дѣлу свободы всѣхъ славянъ, въ томъ числѣ и моихъ соотечественниковъ.“

Мед. Бучинського в 1870-4 рр. П. Сивак і ін. з галицьких москвофілів у Росії, що в своїх дописах у „Свб. Вдп.“ стикали з Боду і т. п. а від 1870 р. і з Галичанин, а в листях і дописах до „Праздн.“ галицькі москвофіли мали звичайно гоманова і віддячували йому за ліпші були тоді і галицькі на візирях польських і москвофілів галицькі були куди гірші навіть українських націоналістів у Росії українські націоналісти в Росії калізови та спочували робучим з усякими визискувачами. В Галти точних словесних продукциях наратурі, панували тоді такі погляди не було в літературі російській і польській у Росії. В галицько-руськвала старезна п'ємцько-польська романтична, з єї т. зв. „естетична зійшла була по-просту на сьміхтвась школа, з повною недостаткою народнього життя, взагалі до дійсної поезії. В галицькій поєватному життю, — панували погорда до хлопа, взагалі до підлого, а там повна безпринципалізації, взагалі-ж „авторітеті неунтзі та нерозлучній від всякої критики, до всего тоді в Галичній попи, та і юристів — усе породи з великими претенсіями. Не та рахнув по всім названім та почав кликати галицьку ся европ. просьвіти та їх серед робучого народу ривати ся з ярма темноти за те прийшло ся і галич

него підняли ся, як один муж, і польські верховоди в Галичині, і москвофіли, і народовці — єї остатні викрикували проти него найбільше діймаво, яко проти „ліжнорока“, антихриста, що валить усі „народні святощі“ і веде молодіж українську на погибель, відвертаючи єї від кар'єри таї від української національності. — брехня вопіюща, про яку ми вже казали, бо і соціялізм, який почав проповідувати в Галичині Драгоманов, доводив галицьку москвофільську молодіж до України. „У нас — писав Драгоманов в листі з 20. X. 1876 р. один Галичанин, що тоді належав до „Академіческого Кружка“, а потому став одним із найвидійніших народовців — молодіж, зачинає ся на добре рухати. Соціялізм обняв своїми крилами май уже цілу академію руську. В кружках наших академічних дуже швидко розбирають цю kwestію і радо студіюють. З сего пішло, що більша половина студентів уважає за річ погану, пишуть инним язиком, як тільки нашим народнім“. На ділі, завважаємо ми, з сего пішло далеко більше: вже в половині 1876 р. ціле, до того часу москвофільське товариство „Академічеській Кружокъ“ до котрого належав і Франко, і я, і багато иньших, перейшло на бік українства, лише радикального. Таким чином рух, викликаний в Галичині Драгомановим за підмогою м. і. російської поетупової літератури та соціялізму, збавив галицьких москвофілів молодіжи. Се була перша рішуча перемога українства в Галичині, перемога, без якої був би неможливий дальший розвиток українства в Галичині, навіть чисто формального. Але тупа злоба галицьких земляків Драгоманова українського напрямку закривала се (а яка була їх тупість, видно буде найкраще з того, що один із найвидійніших проводирів їх, неб. Вол. Барвінський серйозно впевняв, що в Галичині нема і не може бути соціальної справи!)

Почала ся в Галичині люта нагірка на прихильників Драгоманова — на людній пових змагань —

така самісінька, як була колись нагінка поган на перших християн. Досить було признати ся, що переписуєть ся з Драгомановим і що у тебе соціялістичні переконання, аби бути замкненим і покараним; досить було йти по свому поступовому переконанню, хоть би найемпирійше, але рішучо, аби бути „виедлімованим із суспільности“, і примирати з голоду, серед переслідувань і обмов бездонно підлих (звісно: „wie der Schelm ist, so denkt er!“) Ся нагінка зломилась в Галичині, зломилась посередно і самого Драгоманова, на котрого вона падала всім тягарем, морально, а по часті і економічно, (крик галицьких народоців дуже причинив ся і до розриву між Українцями Російськими і Драгомановим). Хто не виніє на собі тодішньої екаженої галицької нагінки, той ледви повірить, аби щось подібного могло діяти ся навіть у нашій преславній Галичині. Треба було дійсно бути каменярем пам'ятної з того часу вірші Франка, каторжним робітником у темній та затхлій, мов би підземній, галицькій атмосфері; треба було дійсно лягти кітками, аби „зрівнати правді пути...“

І в головному се зроблено. Розвалено ту скаду, про яку сказано у вірші Франковій — здобуто волю, думці і переконання, які тепер кожний з нас може мати тай виявляти прилюдно. Але чи до речі зрівнана у нас дорога тій „правді“, яку перший проповідувати у нас Драгоманов? Чи не виринули той час, на нашому народньому полі, нові екажені нові перешкоди нашому національному поступу? Чи не появили ся нові гонителі його ідей? Чи не по дорозі тої правди і того добра, яке ми шукаємо нам у спадщині Драгоманов? Чи ми бодай трохи те знаємо докладно? Чи по правді оцінюємо те, що всі ми бодай говоримо про все те достойно?

Що правда, останніми роками ми дійсно ступили на перед, і в національній справі, і в якій тепер завдяки, і то головню Драгоманову.

більше людського, поступового змісту — і в поетичній, і в літературній, і в научній. Але чи видержав це все бодай порівнянне з думками та працею Драгоманова?

Пічнемо з науки. Драгоманов був противником науки мертвої, не звязаної органічно з людським життям або не спроможної оживити те життя. Напр. з українську археологію він дивився скептично. „Дякі прогреси укр. археології (писав він Українця у листі з 8. лютого 1886 р.) мало можуть мене втішити, бо коли вже археологіями жити, то єсть археології далеко інтересніші. Ось напр. єгипетська: яка інтересна, та, звісно, не для феллахів (не для підданих), котрим ні тепло ні холодно з того, що виконують „на їхній не своїй землі“ Маретти і Массеро. Та впрочім і археологія без європеїзму не дуже процвіте, як „чиста“ наука, а у нас і археологія воля православієм, обрусенієм, або єв. Унією. Я був при археології далеко інтересніший з наукового погляду і менше волючий; та проміняв єї на українство, бо не міг спокійно дивитися, як українців повертали в феллахів“. Відповідно до такого погляду на науку, Драгоманов і поступав практично: не лише яко письменник, але і яко професор історії викладав він, як і писав, незвичайно живо, інтересно і то навіть про археологію (він загалом і яко бесідник і яко письменник був великим аргументом, зовсім не меншим від Шевченка, в єго сфері). Науковий талант Драгоманова виїшов найкраще в одному з найповітніших відділів науки — у фольклорі, себ то в науці про народні словесности та народній побут. Драгоманов довго приготував єя, поки виступив на поле фольклористики, а робив він єе власне за границею, від 1870 р., то і не дивно, що виїшов тут далеко по за межі Росії, став на ґрунт усеєвітньої порівняної школи і з того погляду взяв єя за студій рус.-української народної словесности, перший завівши єї в круг усеєвітньо-порівняних фольклорних студій і перший же використавши метод і резуль-

тати тих студій задля української історії, народної просвіти, політики. Се-ж він задумав показати, як відбила ся наша історія — власне соціальний бік її — в наших народніх піснях, і як відбиваєть ся в них та в народніх оповіданнях світогляд українського народу і які з того всего можна вивести вказівки історикам, просвітителям і політикам України. Драгоманов був палким фольклористом, і хоть і тут лиха доля не дала йому розвинути ся вповні — через відорваність, після 1875 р., від українського ґрунту, серед життя заграницею, через недостачу матеріялів і підмоги — а про те він став творцем фольклорної науки на Україні, таї фольклористом усеєвітньої слави, написавши довгий ряд студій над нашою народньою словесністю, студій незвичайно талановитих, живих і животворних. І так у всему: за що лише брав ся Драгоманов, яко вчений — скрізь видно его палкий соціально-культурний інтерес — скрізь видно педагога і політика, якому на серці розвій рідної країни.

Колн порівнаємо єю вчену діяльність Драгоманова з тим, що навіть тепер робить ся в нашій українській науці, то що ми бачимо? Вчені наші по найбільшій частині і доси не виходять поза межі Росії, навіть Галичини, ані що до методу ані що до матеріялу, а ще меньше вяжуть свою науку з народнім життям, уже і не кажучи про звязь їх праць хотьби з чисто науковим усеєвітнім рухом. У працях напр. наших сучасних істориків, що правда, видно шильні, совітні студії подробиць, видно і змагання зводити до купи подробиці, але звичайно мертві, археологічні — купи каміння, черепця і т. п. обетав людського життя — та не видно самого людського життя, з його змаганнями, ідеями, не видно власного яеного погляду істориків наших на те життя, не видно звязи того всего з теперішнім народнім життям, а про звязь того всего з будучиною, з поступом народнього життя ані думки. Взагалі, у наших

Ще тірше стоїть дія з нашою красною літературою. Яко делікатний знавець народної словесности та писаної красної літератури всего культурного світа, і при тому чоловік з ясними суцільними ідеалами та міцними поетувовими змаганнями Драгоманов був у нас першим серйозним літературним критиком, що мав гарний вплив на розвій української белетристики. За впливом його критики почав було розвивати ся на Україні соціальний роман — найкращий зразок такого роману, і взагалі найкращий доси український роман — *Хиба ревуть воли, як ясла повні*, написаний ще тоді, коли Драгоманов жив на Україні, а потім, на думку його, перекладаний і виданий ним у такій формі, в Женеві 1880 р. Драгоманов же перший написав і велику студию про роль Шевченка в українськїм руху — студию доси одиноку, хоть подекуди і односторонню.*

Ще більший і безпосередній вплив мав Драгоманов на розвій галицько-руської белетристики. Він

*. Се признав, у кількох років опісля, сам Драгоманов. „Я був вагав ся думкою — писав він, у листі до Українців з 8. лютого 1886 р. — що Шевченко — вже пережитий фазис, що новий укр. рух піде далі, по новоевропейській дорозі, а тепер бачу, що не тільки масса українофілів, але і українофільські писателі, не тільки в Галичині, а і в Росії, ще не догнали і Шевченка років на 10—20. „Драгоманов і перше вважав твори Шевченка та народню укр. словесність за „найхарактернійшу і найліпшу прову укр. народу на культурно-історичній сцені“, а тепер просив Українців помогти йому видати повне видання *Кобзаря* та політичні укр. пісні, але, розуміть ся, просив, даремне, і то навіть після ось таких його слів: „коли Ви вречете ся од видання *Пол. Писень* і *Кобзаря* — то Ви de facto зрікаєте ся усякої ролі в пропаганді українства, як національно-політичного руху і зостаєте ся тільки ділетантами, па ту а і археологами романтиками, та і то насільки це наура поволиять. Так ліпше вже зрїкайте ся і теорії українства. (С'їдай, куме, на дно, не трать марно сил!) — тим паче, що Вас все рівно скубтнуть і на ділетантизм і романтику. Інтересно і полезно бороти ся на живе діло — для котрого можна і потерпіти, в надії добороти ся свого — а хинкати, та ще терпіти бог зна за що, не варто, „бенполезно“.

перший оцінив, по заслугі, талант Федьковича. в виданню його оповідань із своїм переднім словом цілою розвідкою про галицько-руське письменство — першою таї доєд однокою; він показав галицькій молодіжці краці взірці белетристички великоруської таї европейської; справив на дорогу і піддержав Франка, белетристичним успіхам якого щиро радів, але тим більше болів, що Франко не встиг зовсім вибитися із під впливу давньої галицької літературної школи таї далі писав не одно дуже слабе. Без Драгоманова не можливі були-би і дальні цільніші галицько-руські белетристи: Н. Кобринська, Мартович, Стефаник, Семанюк (Черемшина), з котрих два остатні, в своїх народніх оповіданнях перейшли подекуди і Франка і Федьковича (характерно, що Стефаник, Мартович і Семанюк — усе хлопські сини з того самого кута, що і Федькович і веї — радикали!) Що правда, багато повістярів та віршарів наплодило ся у нас остатнім часом і в Російській і особливо в Галицькій Україні, і твори їх у загалі ліпші, ніж бували в Галичині перше, але більша частина і теперішніх молодих і навіть старших наших писателів — колиє ліпших — тепер властиво лише ширше, аби писало ся.

Коли дивитися на ті вибухи слів, то бачить ся, що наші белетристи властиво втікачі від праці коло поправи дійсного народнього життя, котре попросту вмирає; таї пригадуєть ся колишня теорія неб. Кудішча (коли він розчаровував ся своєю неумудрою політикою), теорія, по якій Русь-Україну спасе лише „слово“ — все одно, яке слово, аби українське. Здаєть ся, і наші теперішні писателі дійшли до такого переконання. Біда тільки, що і самому їхньому „слову“ an und für sich, далеко до спасіння — мови їх і рівняти не можна з Кудішевою, така вона, на найбільшій частині, плоха. Взагалі, наша теперішня белетристичка пливе собі „без кормила, без весла“, бо нема у нас літературної критики. І коли має появилися у нас літературна критика, а з нею і дальший розвій української белетристички, на

дійсну користь нашому народови, то мусить вона зачепити за літературну критику Драгоманова та йти в напрямку, ним показаним.

Не світло стоять тепер у нас справи на тих полях, на яких заслуги Драгоманова найвидійніші: на полі популярної літератури та політики. Драгоманов не лише теоретичною критикою виводив інтелігенцію нашу поглянути серйозніше на народню просвіту, особливо на популярну літературу, не лише сказав нам що і як писати для народу — він м. і. подав цілий план енциклопедії наукової для народу, план і доси одиникий таї не сповнений! — але і сам написав ряд популярних праць про найбільше пекучі справи з тих, які розумів. І всі тієї його популярні праці і доси одиники в нашій популярній літературі, а деякі з них одиники і в популярній літературі світа. Се по більшій частині книжочки про справи звязані з українським народнім світоглядом. Драгоманов звертав на той світогляд шильну увагу і старав ся проорювати там дорогу науці та політиці, проповідуючи м. і. розділ церкви від держави та повну волю віри. Справі відносно віри до науки та політики в народнім життю посвятив Драгоманов багато праці, розуміючи добре, що без повалення старезного та хибиного народнього світогляду, не можливий поступ народу ні на одньому полі. До віри ставив ся Драгоманов незвичайно уважно, та делікатно, хоть сам був тут крайнім радикалом. Він мав віру за велику моральну силу, яку треба би повернути в користь дальшого людського поступу. В численних помертвих записках його на сю тему, я найшов і пробу зложити пову віру, брательку — пробу, зрештою, покінєну. А покінєну, очевидячки, тому, що тепер коли складати яку пову віру, то не партикулярну, але одну-однієську всесвітню віру, згідну з поступом науки і людського життя — а се річ незвичайно важка, майже неможлива. Всякі подібні проби найрозумнійших із набожних людей великих світових вір, падали від найменьшого подуву

науки, а певно ще більше розчарування ждало би єї проби з боку широких народніх мас усього світа. Ті маси ледви чи в стані будуть коли небудь порозуміти та прийняти таку одну всесвітню, поступову — сказав би я навіть — революційну релігію, з богом — агентом усякого поступу серед людей. Дотеперішні релігії се витвори занадто матеріяльні, і за надто місцеві — немов ті деревини, з корінцем занадто глибоко заплученим у землю окремих ґруп людей на світі, аби їх можна було і подумати без того місцевого коріння та без того місцевого ґрунту, більше або менше широкого. Але розумієть ся, від сего завдача тим більша — гідна найбільших умів світа. Драгоманов, в усякім разі, показав, що можна порушувати в популярних видавнях справу віри в прогресивному напрямку, з великою користю для народу. Тим часом найбільша частина наших інтелігентних земляків і доси порушує єї справи перед селянами в реакційнім напрямку, а найпоступовішні в єї справі, по найбільшій частині вважають ся лише на заяву, що, мовляв: „справа віри — річ приватна“, то єї і не треба зачіпати. А в тім, се хіба теперішніх „політиків“ усього світа. Тим часом справа релігії не перестає хвилювати народніми масами, в тім числі і нашими українськими...

Найгірше стоїть тепер у нас справа, якою Русини наші займають ся найбільше — справа нашої політики. Русини австрійські, як і українські в Росії, були в політиці все сервілістами, коли їм доводило ся мати діло з урядом австрійським або з верхніми верствами пануючих у нас народностей, і все нездарамі атомістами, коли були полишені на себе самих. Не було у нас ніякої політичної просвіти у самих інтелігентів, а тим менше політично освіджених народніх мас — властивої підстави до доброї народньої політики. Драгоманов перший звернув увагу і на єю справу і його прихильники перші взяли ся в Галичині за політичне освідження наших селян. Першою на Україні політичною організацією на лад європейський

була русько-українська радикальна партія, заснована в р. 1890, після 20-літньої підготовчої праці культурної, в радикальному дусі. Організацією була наша радикальна партія, треба з гори сказати, слабою — може між иньшим і через те, що засновано єї на-скоро, без участі Драгоманова, з програмою, зложеною, на думку Драгоманова, неполітично. Драгоманов думав, що Русинам у конституційній Австрії треба закладати політичні партії на взір англійських, себ то партії компромісові, зложені задля певних конкретних, чисто політичних цілей, до яких можна дійти за кілька до кільканацять років. Такі політичні партії вважав Драгоманов неминуче потрібними задля розширення поля до всякої поступової діяльності — виборення людности політичних прав. І тут, як і скрізь, Драгоманов радив попускати людям різних поступових напрямків лише в скількості, а не в якості, тай то лише в рамках політичних партій, а поза те вести свою роботу на всю культурну ширину. Рада була дійсно політична, але ледви для Галичан, яким куди як далеко до Англічан людий вироблених, що мають безліч усяких культурних інституцій, на котрі і можуть оперти ся в своїх політичних змаганнях. У нас, тоді як основувано радикальну партію, не було нічого подібного; люди були ще дуже слабо вироблені, і то не лише політично. Ми мусіли закладати немов би школу задля такого вироблення людий і через те поклали в основу програми нашої партії найпоступовіші принципи, найдалі ідучі ціли на полі не лише політичним, але і економічним, культурним, релігійним, національним, навіть літературним. Але в основу нашої практичної діяльності ми поклали інтереси наших селян.

Драгоманову дуже сподобала ся мінімальна частина нашої програми, виражена і на його думку, найкраще в нашій виборчій відозві з 1891 р. Максимальну частину нашої програми Драгоманов часто критикував у листах до нас, але про те дуже багато попрацював у рамках нашої партії. Спільній нашій праці поведе

ся виробити чималий гурт людей поперед усього серед інтелігенції — молодіжи. Але, з одного боку, наші максимальні змагання, в яких дійсні проводирі нашої партії не думали попустити і на волос, а з другого боку, виступ на політичну арену наших селян, яких інтереси ми чим раз більше висували на перед у нашій народній життю — дуже подразнили галицьку інтелігенцію всіх партій і народностей — від клерикально-шляхоцької до соціяльно-демократичної — так що проти нашої партії стало відразу чисто все, що не було мужиком. „Мовляв: відки мужик, та ще і руський, приходить до політики!“ Знеохочені тим та надмірною працею — даремною — потрібною в нашій партії, від нас почали тікати і вироблені нами ж інтелігентні сили. Після десятих років у партії нашій лишилися самі мужики та кілька інтелігентів. Наша партія здала була з горі на самі мужицькі маси. — елемент у нас, що правда, найчисленніший, найоригінальніший, найрізномірніший, найспосібніший і найморальніший, але найбідніший, найбільше обтяжений, найбільше вигискуваний та обдурований, найбільше давлений, а при тому і найбільше роздроблений і через те, в загальї, найменше просвічений, найменше порядний, найменше здатний до організації, найменше ідейний, найменше годен піднести ся до розуміння бодай загальних чисто хлопських інтересів і видержати в боротьбі бодай за ті інтереси. А проводирі нашої партії були людьми більше ідей ніж організації, більше культурники (в широкому розумінню) ніж політики, спосібні використати свої власні змагання — люди, котрі, окрім того, давали селянам максимум того, що могли дати, яко інтелігенція, зачіпаючи при тому майже всі боки народнього життя, не щадячи „народних святощів“ — а за сим не все в стані були бігти і найрозвитіші з радикалів-селян, хоть треба піднести, що в нашій партії були таї доси є селяне дуже розвиті і дуже поступові — такі, яких не було таї доси нема ні в одній иньшій галицькій партії.

В інших партіях селяни звичайно безідейні, а в польських багато чистих матеріялістів (провидирі польських партій обходять культурний бік народнього життя — напр. релігійного зовсім не тикають).

До того в нашій партії, для її членів інтелігентів і селян, був лиш один-однієйний примус що до їх поступовання — примус ідейний, моральний, а у нас люди ще на такому ступні розвитку, що їх до всего звичайно треба нагонити силою — всякими карами і т. п.; моральним примусом за для широких мас наших селян може бути тепер хіба примус релігійний, а для інтелігентів щось в роді соціально-демократичного примусу. Се, звісно, похва крайне сумна. Найгірше лихо для нашої партії була тай є малозарібність, або і беззарібність наших селян, котрі заробляють у нас на селі пересічно 20 кр. на день для дорослого робітника, на своїм харчу. Селянин наш не те, що міський робітник, котрий що тижня дістає свою плату, хочь і не велику плату, на якій стоять робітницькі організації всего культурного світа.

Ось і причини трагічної долі нашої партії и її організації, причини того, що важко нам удержати навіть наш орган — „Громадський Голос“, хочь кожде признає, що „Гром. Голос“ редагований найліпше з усіх руських газет. Доля ж самих наших селян, при тому, тим трагічніша, що у нас і тепер нема, та ледви чи і буде коли-небудь яка друга політична організація, така, що дбала би виключно про хлопські інтереси, так як радикальна партія.

Тим більші заслуги нашої партії власне яко першої тай доси одинокої ідейної виразительки інтересів нашого селянства.

Рішучим, щирим заняттям тими інтересами, наша партія, перша встигла перетягнути широкі круги галицько-руських селян із табору москвофільства в табір українства. З національного погляду, се най-більша заслуга нашої партії до сего ре-

шуча і безповоротна перемога українства, і то не лиш у нас, але і по всій Україні Російській. де остатнім часом почато обертати ся до селян, подібно, як се робили ми. Драгоманов радив се Українцям давно.

Дуже заслужила ся наша партія ще і яко розсадниця поступових думок на кожному полі нашої народньої діяльності. Вироблених нашою партією людей, радикалів, повно і в національно-демократичній партії, тай в рядах молодіжи, що досе стоїть поза партіями; національно-демократична партія по-просту відписала від нас усю програму, окремі-ж домагання нашої партії для селян галицьких ви найдете і в нашій москвофільській і в поступовійших польських партіях — людовій, Стояловців, соціально-демократичній робітницька партія в Галичині зросла по часті і нашою працею тай заснована зразу на взір нашої; тай межі засновниками польської людової партії був один із найвидніших членів нашої партії, Др. Ів. Франко.

Серед Русинів галицьких, політичний радикалізм виріс тепер до того, що і партія т. зв. угодовців, з Ол. Барвінським на чолі, сими днями пішла в опозицію, вийшовши з галицького союму в купі з усіма руськими послами, бо і вона переконала ся, що дотеперішня союзниця її — шляхта польська — і не думає заспокоїти навіть найсмирніших культурних бажань галицьких Русинів. Оттак то тріє би нарешті і той політичний боляк, що його так дуже припікали неб. Драгоманов і наша радикальна партія.*)

*) Вважаю потрібним навести слова Драгоманова про природність на Україні радикалізму, в листу його до д. Ол. Барвінського, 27. лютого 1891 р.: „Од часів Шевченка стілько раз навіть у Галичині натякалось і навіть голосно говорило ся, що радикалізм природний напрямок для України. (Див. напр. Партійського Пр. ідеї і пр. — Провідні ідеї в поезіях Т. Шевченка. М. П.) Я розумію не те, що в Н-ських кружках авало ся „радикалізмом“ в одміну од „українофільства“, і не ті чи другі формули, чи фрази в „Народі“ — а основи радикального руху

Таким чином, наша радикальна партія, фактично **помогла** приготувати поле до тих чисто політичних **часових** компромісів межі поступовими галицькими **партіями** (руськими і польськими), які мав на думці **Драгоманов**. Біда тільки, що, рівночасно з тим, серед **Русинів**, москвофіли — дякуючи своєму генеральному штабови, що все стояв і до віку стояти ме на службі **реакції** в Росії — чим раз більше пруть до реакції, се **б то** головню до війни з українством, що тепер усе **радикальне**; а серед Поляків галицьких навіть найбільше **поступових** партій, дуже зміг ся патріотичний **шовінізм** супроти Русинів, так, що тепер із Поляками (соціальними демократами) в Галичині з Русинів **дружать** лише р.-українські соціальні демократи (що, до речі кажучи, більше організують робітників Поляків, аніж Русинів, котрих по містах доси й мало); всі **інші** Русини тепер в явній опозиції до всего польського. Як бачимо, у нас іде зовсім не до компромісу

в Європі і Америці — котрі де далі все більш стають політичною силою. Союз зо станчиками і патронат єпископів поставити. Вас — р. послів — в обовязок поборювати радикалам, або по меншій мірі не підирати навіть таких річей, як реформа виборча. А знаючи Рутеню, я певний, що знайдуть ся такі послы, котрі просто будуть поліцейські доноси подавати на Даниловичів, Навалків і т. д. І все даремне, бо радикалам уже обняв значну частину німців, чехів і піде і далі. Навіть антисемітизм має ходу тільки потому, що і він має в собі елемент радикалізму.

„В Російській же Україні ніяке українолюбство, окрім радикального, не має будучини і навіть сучасности. Думати — оперти ся тут на польську шляхту — наївно. З польських графів можна получить сотню, чи тисячу рублів, але думати, як Правда, що вони навіть уступлять що нашим мужикам з лісів і пасовищ (розверстанє) гірш ніж наївно. На одній москаленеванависти вдержати навіть найменшу укр. молодіж довго не можна. Всякий же виступ за польську шляхту, проти радикалізму — просто смерть для укр. напрямку. Крутити ся поміж дощам теж довго не можна. Через це все напрямкові теперішньої. Правди — життя довго не буде в Росії — і тільки шкода людей, котрі ним скомпромітують ся. Скажу Вам просто: Кон. (иського) не жаль, бо він і не розумний, і необразований і в Росії ніким не поваж

з Поляками, а до війни з ними, війни, що мусить закінчити ся поділом Галичини....

Найбільше лихо у нас те, що політики наші із сервілізму вкочили просто в анархізм, але на той, що каже вбивати людей — хорони. боже! — ані тим менше не прудонівський, а в крайній політичний індивідуалізм, що знає лише свою особу і робить усе на власну руку, при чому по найбільшій частині починає все на-ново, нехтуючи й добрий досвід своїх попередників і старших товаришів. При тім, навіть у проводирів українських партій політичне образование і доси майже ніяке. Вони і доси не лише що не збули ся давніх політичних хиб австрійських Рутенців — уживати в боротьбі з противниками всяких способів, хотьби і як поганих, але і побільшили тоті хибі, за взірцями польських політичних партій, що лають ся межі собою вже чисто по-звірячому.*) Рівночасно межі руськими поступовцями показуєть ся і рецедива рутенства взагалі: вузький, безпринципний опортунізм у справах основних — релігійних, культурних, навіть літературних — опортунізм, якого тепер ніхто від нікого і не вимагає, який проявляєть ся добровільно, по чисто рабській навичці батьків, в марній надії, добити ся таким чином посольських мандатів і иньших хвилевих користей. Взагалі-ж у нас і доси — не вважаючи на виблискування принципями в програмах політичних — люди думають, що властива політика то крутіїство, доведене до артизму!

Якже-ж се все відбиває від принципів і практики Драгоманова, що і в політиці не переставав бути культурним чоловіком, що і в політиці держав ся за-сади: „до чистої справи треба чистих способів!“ Як же дуже потрібно тямити його принципи власне тепер, коли етап нашого народу в Австро-Угорщині і Росії чим раз грізніщий, коли треба не

*) Тепер уже те перестало; межі польськими опозиційними партіями в Галичині іде до концентрації, і напр. польська соц.-демократія вже й помирила ся з людовцями. — 29. V. 1902.

лише дружньої, рішучої політичної боротьби всіх поступових елементів, але і відповідних провідних думок, і відповідного поступовання!

Як же дуже потрібно тепер загалом, аби воскрес перед нами величний образ Драгоманова; аби він нагадав себе приятелям і ворогам; аби вогнищим словом своїм він запік мозки і серця земляків, аби вони не сходили з дороги правди і добра, бо, показуєть ся, що ще за мало він пік нас за життя! Якіже дуже потрібно, аби бурний дух його перейшов тучню по нашій рутенській атмосфері, засійченій остатнім часом як раз там, де би сему як найменше бути...

Правду кажучи, всі ми, більше або меньше свідомі Русини знаємо добре, що без Драгоманова ми були би собі — звичайні рутенські зєра, що споконвіку вкривають своїм трупом нашу Галицьку землю; всі ми признаємо в душі великі заслуги Його коло розбудження нашої нації; всі ми, Українці чуємо в душі велику недостачу Його власне тепер, але мало хто з нас має відвагу признати се прилюдно. Се, звісно, дуже сумно, та, на жаль, є і децю ще сумнійше...

У відчутті, запропонованому мені в остатній час, серед дуже важких обставин, особистих і ділових, я і не думав представити Драгоманова вповні, яко діяча і особу. Не думав я і показати всіх причин непопулярності Його серед русько-української суспільності. Причини сих чимало, а всі вони зводять ся до того, що суспільність наша попросту ще не доросла до розуміння і шанування Його. Драгоманов був для нашої суспільності за оригінальний, за великий, за всесторонній, за далекоглядний, занадто мало шаблонний, за ідейний і за консеквентний. Він за багато давав нашій суспільності, за багато і домагав ся від неї, занадто критикував її, занадто нагонив її до мислення, до праці та чесного поступовання. Через те він і нажив собі чимало ворогів серед земляків і, розумієть ся, серед чужинців, які привикли панувати над нашим народом і для яких він був за небезпечний, за безпощадний. Та, правду кажучи, суспільність наша за мало і знає Драгоманова. Тепер, навіть межн найблищими Йому людьми, нема ще нікогосінько, хто би вповні знав його житте та діяльність, хто би знав бодай заголовки всіх його літературних праць і значить, був компетентний сказати остатне слово про який небудь бік його діяльності. Тепер же, коли знаєш, що чоловік не встане з могили та не оборонить себе від безпідставних закидів — звісно, треба бути особливо совітним у суді про него і брати Його в цілім історичнім розвою.

Тепер судити про него вповні підставно попросту не можливо, поки не будуть зібрані до купи і видані усі його твори, друковані таї рукописні — безчисленні — вся його переписка — величезна — спомини про него сотень осіб, нарешті, на основі того

всього, докладна його життєпись, написана в звязи з історією українського руху за остатніх 50 років.

Се праця дуже нелегка, особливо серед наших обставин, і зможе бути зроблена не зараз...

Я отсе даю лише загальне особисте вражіння від деяких боків діяльності Драгоманова та деяких рисів його особи, аби вказати на ту величезну роль, яку Він відіграв у поступі нашої національності, і на ту, яку ще мусить відіграти, коли стане звістие докладно його життя та його діяльність.

Те, що Шевченко показав нам у нашому народі в своїх поетичних образах, те, що пробудив своїми творами в інтелігенції, ба і саму основу тих творів — духові твори нашого народу — Драгоманов простудіював, проаналізував, пояснив, проник своїм живо-творним духом, наповнив новим змістом і підніс до вселюдської культурної сили — в самих масах нашого народу, та полишив і нам вказівки, як се робити. Він у загалі заповнив рамки нашої національності вселюдським культурним змістом, і переносячи той зміст із чужих культурних левад на нашу народню ниву, і показуючи вселюдські культурні елементи — до Него не видні і не признані земляками! — у дотеперіш-ному змісті нашої національності — навіть у єї, на око, найпитомішому духовому доробку — в нашій народній словесности, оригінальні боки котрої вийшли в працях Драгоманова тим виразніше, на пестрому всесвітньому полі. Драгоманов вказав нашій Україні дуже почесне місце в сім'ї культурних націй. Лаяний чужими за крайній український націоналізм, а своїми за крайній космополітизм, він виробив у собі культурну синтезу національного українського та інтернаціонального, людського та показав і теоретично, що противуріччя тут нема, таї провів тоту свою синтезу — наскрізь оригінальну, свіжу і для своїх і для чужих*), в цілому життю нашої національності,

*) Такій був і його соціалізм, так що російські та польські члєсти зараз після появи першого тома „Громади“

давши нам між иншим і ретроспективний нарис програми нашого поступу в минулому, і докладну програму нашої теперішньої діяльності на цілі десятки років, і перспективу нашого поступу в далекій будущині — словом: Він поглибив нам синтезу праці, потрібної для поступу нашої національності. Тут він по-просту — одинокий в історії нашої національності — дійсний репрезентант — незамінимий духовий її провідник, доконечне доповнення батька Шевченка — а, значить, аж надто достойний, аби суспільність наша шанувала і поминала Його на рівні з Шевченком.

І так воно певно і буде, хоть і не зараз, бо задля сего треба, аби суспільність наша підняла ся на високий ступінь просвіти та національної самосвідомости. Власне в міру того, як наша Русь-Україна підіймати ся буде до свідомости нації,

— програми — крикнули в один голос: „Націоналізація соціалізму!“ А діло в тім, що у Драгоманова і соціалізм мав своє власне лице, себ то був добре пережований ним, обставлений українським матеріалом і приспособлений до дивання української нації. Крім того — як я вже натякнув — Драгоманов поклав оригінально і справу організації соціалізму на Сході Європи, вказуючи за основу тої організації не держави, але нації, не лише державні, але і плебейські, як: українська, білоруська, жидівська і т. п. а їх живими мовами. Отсе і був Його інтернаціоналізм — організаційний — справді федеральний і проти сего головно і виступили були соціальні демократи російські та польські, навіть родом плебейці. Вони не могли таї не хотіли розуміти і евангелія робітних людей — соціалізму, инакше, як під кнутом націй панських, державних. Остатнім часом, соціальні демократи державних націй мусіли, під напором самих подій — національних рухів — подати ся трохи на бік такої „націоналізації соціалізму“ і в теорії вже признають не лише соціалістичні організації по національностям, а і національні права окремих націй; але і тут до Драгоманівського ідеалу інтернаціональних відносин межі робітними людьми, їм ще дуже і дуже далеко. Відносини межі робітними людьми світа, під проводом соціальних демократів, і тепер ще дуже слабі і вузькі (без селян!), культурніж плоди тих відносин за надто сирі та шаблонно-уніформні. Отсе причини, чому Драгоманову соціальний демократизм — офіційний — був по-просту противний.

зростати ме, в очах дійсних поступовців, наших і чужих, і вага Драгоманова таї пошана до Него, бо Він тоді чим раз яснійше відбивати ме особливо від вузького націоналізму, який певно рости ме і серед нашої нації, в міру зросту єї свідомости і сили. Тоді і виявлять ся велич його в повному блиску...

Підносячи доконечність культу Драгоманова серед української суспільности, я, звісно, не розумію тут тих поклонів, які кладуть раби богам та їх пророкам, ані звичайного в таких разях шуму (сам Драгоманов був противний такому культові людей, в тім числі і Шевченка!) Найменше у мене на цілі те, аби земляки приїмали без критики чисто все, що він мислив і робив, та вважали те самим краєм поступу, вище якого підняти ся годі. Знаю-ж я, що Драгоманов, острій критик чужої діяльности, тим критичнійше ставив ся сам до себе. Він обдумував та обробляв свої писання страшенно. Чужої критики своїх праць і змагань він не то що не бояв ся, але навпаки, найбільше радів тоді, коли на яку його працю люди кидали ся з усіх боків; се був для него знак, що він удлучив у саме серце справи. Він уважав кожного, хоть би як невидного критика, за свого помічника, який помагав йому краще виложити свої думки і змагання. На жаль, за життя він бачив дуже мало критиків умілих а ще менше — совісних. Будемо надіятися, що бодай тепер воно буде инакше. Власне, без найдокладнішого критичного та безпристрастного дослідю його життя і діяльности, його і неможливо пізнати і оцінити справедливо. При докладнім же совісним дослідю, коли і найдуть ся в його думках і змаганнях які хиби, то найдуть ся і відповідні поправки, так що в головному мало що і буде поправляти...

Яка-ж суть усіх змагань Драгоманова?... З жальом смерті в серці, ждучи леда-година свого скопу, він — кому так дуже не хотїло ся вмратити — писав мені, що смерть особи робітника дурниця таї додав: »Vivat vita!«...

Vivat vita! — Нехай живе життя! — отсе і був поклик і ціль усього його існування на землі. Він нераз сам казав, що життя особистого не зазнав: Він жив-працював для життя других — для життя України, він будив і піддержував життя скрізь, навіть там, де другі писали: »Lasciate ogni speranza« — покиньте всяку надію! — Тут за ним не було тай не могло бути помилки, бо в своїх змаганнях для життя України він йшов за могутчою всесвітньою течією — за вічним поступом людського знаття і життя. То-ж шануючи його, ми не лише вшануємо те життя, яке він поклав у поступ України та яке збудив серед нас, але і те життя, яке ще треба нам будити та розвивати. Шануючи Драгоманова, ми тим самим шанувати мемо всестороннє життя, всесторонній розвій Руси-України, а шануючи таке життя, ми тим певніше йти мемо до него.

Як бачимо, тут діло зовсім не в особі Драгоманова. Йому однаково... хоть треба сказати, що і особа його варта всякої пошани, на рівні з особою Шевченка, коли не більше. Бо той „антихрист“, що нівечив, своєю критикою, всіх і вся, що і найблизших своїх приятелів нераз пік до сліз, за найменший відхил від діла та принципів — той „антихрист“ був незвичайно ніжною, любячою людською істотою — справді чоловіком української нації — homo nationis ukrainicae, як він сам себе і називав. Він шанував людську істоту і в собі і в других, навіть у ворогах, і через те і Його особу шанували дуже навіть вороги, знаючи, що і особисте його життя — чисте, мов сльоза. На се все є сотні свідочств у листах до него; се можуть посвідчити і сотні живих ще людей, що мали щастє пізнати Його ближше; се можуть посвідчити особливо його найблизші приятелі, що, втративши Його, мали нагоду переконатися, що таке люди, ще і „приятелі“....

Сказано було вже кілька рази, прилюдно, що треба доконче перевезти з чужини останки Драго-

манова, на разі до Львова, поки не стане вільний його дорогий Київ. який він бажав бачити дійсним осередком не лиш України, але і Славянщини — та на жаль, і тут не зроблено доси нічого істинько! А він же так любив свою Русь-Україну, що напр. до смері не хотів прийняти болгарського підданства, хоть знав і чув болюче, що через те покидає свою сім'ю без засобів до життя — „мов мишею на воді“, як писав він мені. Віп до остатньої хвилі, чисто мов дитина, що любить свою рідну неньку, надіяв ся, що таки, якимось чудом, побачить свою Неньку-Україну і зможе доказати їй, що ні за що в світі не відірє ся єї, навіть у думці...

Але полягла його козацька голова далеко від його рідної Русі-України... Крайня пора сповнити нам обовязок культурних людей — перевезти його дорогі останки до Львова, та покласти йому тут достойний його памятник. Думаю, що найвідповіднійше би зайняти ся сим „Науковому Товариству ім. Шевченка“ у Львові, яке все-ж таки стоїть на чолі культурного руху України і, значить, найспосібнійше-ді оцінити Драгоманова, бодай яко вченого українського, який причинив ся і безпосередно до розвою Товариства тим, що поміг добути гроші на його заснування та уложив перші статуты товариства — з науковим характером. а коли галицькі народовці відкинули ті статуты, поклавши намість них свої, з чисто комерцияльним характером, то добивав ся раз-у-раз, і перед Галичинами, і перед Російськими Українцями, прилюдно і приватно, аби Товариство перемінено на наукове і таким чином дано змогу вченим українським містити свої праці в виданнях Товариства по українськи, замість писати їх по російськи та містити в російських виданнях. Узнявши в свої руки збирання складок на перевезення до Львова тіла Драгоманова та покладення йому памятника, Товариство ім. Шевченка поправило би і тоту тяжку кривду, яку робило йому товариство давнійше, тим, що не допускало його в члени, ані навіть до участи в виданнях Товариства, воліючи зрєкти ся

його праць про українську народню словесність, аніж мати під боком критика тодішньої своєї діяльності. Драгоманову прийшло ся увесь свій учений вік тиняти ся зі своїми дорогоцінними працями про українську народню словесність по всему світові — по всяких Росіянах, Італіянах, Англічанах, Французах, нарешті Болгарах, тимчасом як винувники такої поевірки вчених його праць про Україну таяли його за недостачу — „українського патріотизму“.... Аж після смерти Драгоманова, вже за головодства д. Грушівського, почало Товариство ім. Шевченка друкувати тоті праці, в перекладі з чужих мов....

Причинивши ся до достойного вшановання Драгоманова, бодай після смерти, земляки наші направлять і тоту тяжку свою національну провинну, що маючи серед себе таку величезну духову силу, не вміли і не хотіли використати її вповні для добра України. Те, що Драгоманов зробив для України — а зробив він для неї більше ніж хто-небудь з Українців, не виключаючи і Шевченка — зроблено по більшій частині його власними силами, проти волі земляків. Пізнавши тай оцінивши все те, по заслужі, бодай після його смерти, ми покажемо, що ми справді культурні члени культурної нації, та що нація наша справді варта кращої долі.

Отсей відчит узяло ся було надрукувати одно українське видавництво, що висловляло ся про Драгоманова дуже прихильно. але, видержавши рукопись мало не цілий рік, вернуло, недруковану....

А тим часом мені довело ся бути в Софії, на цвинтарі, та зазнати ще одного розчаровання: На могилі Драгоманова нема найскромнійшого пам'ятника, так що навіть я, котрий був на ній, за-свіжа, 1895 р., тепер не міг знайти її сам, коли-ж мені вказав на неї гробар, я не в стані був пізнати, що в ній похований Драгоманов!.. Могила Драгоманова зробила на мене взагалі вражінне сироти межі сиротами: вся та частина цвинтаря — протестантська — окрома від иньших частин, на самому краю цвинтарного поля, без пам'ятників і взагалі бідна — незвичайно сумно відбиває від иньших кварталів цвинтаря, що так і сіяють пишними пам'ятниками на могилах більших і меньших патріотів болгарських, або і так собі, попросту: Болгар, Турків, Жидів.

Мабуть одна з причин тому — сама віра протестантська.... Неб. Драгоманов заявив перед смертю, що він „евангеліст“, а зробив він се — як я знаю з Його листів до мене — задлятого, аби Його ховали бодай „умиті попи“ (протестантські), а не „невмивані“ — православні....

Так от яка теперішня думка нашого великого Драгоманова!!

Мене се так різнує по сироті, що і доси не можу охолонуті з думки на живих та сорому за них, християн, перед „вільною українською бурманською“... Де їм до того, аби перемогти Його тіло „на тихі води, у ясні зорі“ українські, коли вони доси не подумали

навіть і про могилу Його на чужині?! Та що тут розказувати! Кому про се подумати?! Колишніх товаришів Драгоманова в Російській Україні власне нема; селянинови українському про него ніхто доси і не сказав, а галицький, хоть і знає Його, рад би віддячити Йому, та сам бідний; а з наших теперішних українських діячів-патриотів хто має займати ся такими дрібницями, як пошанованне найкращого робітника України — тепер, коли у нас на черзі самі великі українські справи: українська держава, українська церква, український університет...

Дійсно, се справи великі (хоть є і більші!), — але чи ми така велика нація, як показувало би число душ українських — 30 мільонів?... Здаєть ся, супроти всего того, як ми дбаємо не лише про Драгоманова, але і про всі українські справи — то ми не дуже то великі... Нераз, уявивши собі те все, дійшовши до краю розпукки, так і хоче ся повторити за Драгомановим, і повторити голосно на всю Русь-Україну:

„Сідай куме на дно, не трать марно сили!“

Львів, у семі роковини смерти Драгоманова. 20. червня н. ст. 1902.

М. П.

Оповідка:

„Бібліотека для суспільних наук“ має на цілі поборити бракованість того роду літератури у нас і дати українській інтелігенції в гарнім, викінченім переводі що найкрасці і найцікавіщі твори європейського світа не виключаючи розумієть ся і оригінальних праць. Новітнє життє проявляє з дня на день для людини, що думає, все а все нові проблеми, нові задачі до розв'язання а теперішня національна і політична боротьба Українців, боротьба на життє і смерть вимагає доконче всестороннього обдумання суспільних питань. Отсе на оправданне нашого видавництва. Мірилом нашим буде все лише вартість твору а не політичне становище автора. Найкраще гадаємо розпочати нашу бібліотеку згадкою про Драгоманова, що мав неперечно мало чи не найбільше впливу на витворенне теперішнього поступового покоління.

Адрес:

Лев Когут, Чернівці,
вул. Приватна ч. 4.

Geometrie

The first of these is the...
The second of these is the...
The third of these is the...
The fourth of these is the...
The fifth of these is the...
The sixth of these is the...
The seventh of these is the...
The eighth of these is the...
The ninth of these is the...
The tenth of these is the...

Lehrbuch der Geometrie

Ціна брошури* 30 сотиків.